

Bihari Péter:
VILLANÁSOK A VILÁGHÁBORÚBÓL¹

Lelkesedés 1914 nyarán

Az újabb centenárium jó alkalom arra, hogy néhány olyan világháborús témát villantsunk fel, amelyek, bár fontosak és érdekesek, ritkán kerülnek az érdeklődés előterébe. Közülük az első: volt-e háborús lelkesedés Magyarországon 1914 nyarán?

Közismert, hogy a sokáig érvényesülő eredeti „narratíva” úgy szólt: 1914 nyarán mindegyik nemzet fiai boldogan, zászlókat lengetve, a haza védelméért lelkesedve indultak harcba, s lelkesedésük csak a háború elhúzódása és a növekvő veszteségek miatt kezdett lohadni, nagyjából 1914–1915 fordulóján. A történészek egy része (britek, németek) az utóbbi két évtizedben alaposan lerombolta a háborús lelkesedés „mítoszát”; nem igaz, vagy csak átmeneti, helyi és mesterkéltnéltelemről lehetett szó – írják –, valójában a kormányok manipulálták a tüntetőket, miközben a lakosság zöme aggódva, sőt elkeseredetten vette tudomásul, hogy országa háborúra készül. Magyarország esetében idézik pl. Kosztolányi Dezső szavait, aki 1918 végén határozottan állította: a budapesti tüntetőket detektívek manipulálták, az általuk bedobott jelszavakat ismételték a gyakran már ittas felvonulók. Mi hát az igazság? – egyáltalán, hitelesek-e az egykori sajtótudósítások és a kortársak visszaemlékezései?

Kosztolányi esetében kételkedem: 1918 őszén, az összeomláskor mindenki úgy emlékezett, hogy ő maga pacifistaként mindig ellenezte a háborút. Budapesten a hadüzenet napjaiban legalább egy hétig minden este ezres tömegek tüntettek a háború mellett – nehéz elképzelni, hogy az emberek akaratuk ellenére vettek részt ezeken, hogy estéről-estére a hatóságok manipulációinak áldozatai voltak. Egy másik író, az Angyalföldön élő Kassák Lajos a trónörökös elleni merénylet utáni felháborodásra emlékezett: „Hangosan senki nem szólt a háború mellett [... de] másnap reggel a Lehel piacon kitört a háború. [...] Egy kofaasszony azt mondja: – Úgy kell a kutyáknak! Akik megölték a szegény trónörökösöt, nem is érdemelnek azok mást. Még a bőrüket is le kellene nyúzni, elég ideig ültek itt a nyakunkon. Pedig mienk ez a hely, a magyaroké. Olyan pofájuk van, mint a kutyáknak, és csak idetolakodtak közénk. – Úgy van! A gyökerüket is ki kellene irtani!”

¹ A Történelemtanárok (28.) Országos Konferenciáján *A budapesti tömeg a Nagy Háború idején* címen elhangzott előadás írásos változata.

A szerbeknek régóta nagyon rossz volt a sajtója, királygyilkosoknak tartották őket, olyan „népségnek”, akik a saját uralkodójukat is lemészárolták, így megérdemlik, hogy végre elbánjanak velük. De mint Kassák is írja, ez még nem volt azonos a háború (főleg nem egy „nagy háború”) igenlésével. A fordulatot a Monarchia ultimátuma, majd hadüzenete jelentette, amikor az események felgyorsultak. Nem csak a napisajtó számolt be napról-napra lelkes tüntetők tömegéről, hanem a kortársak is – szerencsére itt akadnak új, hiteles (mert egykorú) forrásaink, amelyek megerősítik a korábbi képet. A Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött kéziratok naplókából, levelekből megtudhatjuk, hogy „Az utcák, a kávéház tele volt emberekkel. Izgalmas, mámoros élénkséggel. Behívott katonák masíroztak, tüntetők éljeneztek, nótáztak. Zene zendült, dob pergett, réztrombiták harsogtak. Jött-ment a sűrű néptömeg az Andrássy úton, mint egy hatalmas folyó hullámvázában.” – írta Bölöni Györgyné (Itóka), 1914. július. 26-án. Reményik Sándor egyik augusztusi levele megerősíti a fenti képet: „Bizony a 'vitam et sanguinem!' új kiadása ez. [...] én itt magam szemével láttam embereket boldogan indulni s itthon maradtakat panaszkodni, hogy mért nem ehetnek meg ők is egy-egy szerbet! Csakugyan, ezt a háborút valahogyan a közhangulat kívánta, majdnem követelte...” Idézzük végül ugyanerről Dánielné Lengyel Laurát: „Soha ilyen lelkes királyünnepség. Ferenc József sohasem volt ilyen népszerű, mint most, mióta a világháborút megindította.”

Mindez együtt elég meggyőzőnek tűnik, szó sincs manipulált lelkesedésről, sem a hatóságok beavatkozásáról. Ráadásul Magyarország esetében – szemben pl. Németországgal – egyetlen háborúellenes tüntetésről sem tudunk (csak a *Népszava* közölt eleinte óvatosan háborúellenes véleményeket). Tegyük azonban hozzá néhány, az összképet azért árnyaló tényt! A tüntetések Budapestre és a nagyvárosokra korlátozódtak, a vidék, a falvak csendesek maradtak. Vagyis igaz lehet, hogy a háborúpárti „tömeg” azokból a városi rétegekből került ki, akik olvastak újságot, követték a híreket, és meggyőződtek arról, hogy a szerbek „üzelmeinek” egyszer s mindenkorra véget kell vetni. Több mint valószínű, hogy a falusi lakosság tájékozatlanabb része aggodalommal, sőt elkeseredéssel reagált a háború hírére – ráadásul a nyári munkák kellős közepén. Csak hát a „csendes többség” érzelmeiről sosem szól a sajtó. Nem kevésbé fontos az időpont sem: a hadüzenet véget vetett sokak kínzó bizonytalanságának, a már-már elviselhetetlen feszültségnek. Hiszen egy hét elég ahhoz, hogy felkavarja az emberek életét, nem lehetett tudni, mit hoz a holnap: be kell-e vonulni, vagy a diplomataik ismét megoldják a krízist. Erről számolt be nagyon érzékletesen a Bécsben élő Stefan Zweig: „... először riadalmat keltett a háború, hiszen senki sem akarta [...], de amikor már nem volt visszaút, az iszonyat hirtelen átcsapott mérhetetlen lelkesedésbe. [...] Százvezrek

éreztek azt, amit békeidőben kellett volna érezniük: az összetartozást... [...] Rendi, nyelvi, felekezeti különbségeket, osztályellentéteket söpört el egy pillanatra a testvériség túlradó érzése. Idegenek szólították meg egymást az utcán, emberek, akik évek óta kerülték a másikat, most egymás kezét szorongatták, mindenütt ragyogtak az arcok.”

Összességében elmondható, hogy nem kellett volna annyira alaposan elvetni a korábbi „narratívát”, mert igenis találkozunk lelkesedő tömegekkel, például Budapesten. Csak éppen fontos hozzátenni, hogy a lelkesedés a nagyvárosokra korlátozódott és hadüzenet napjaira – mert egy csapásra megszűntette a bizonytalansággal járó lelki terhet. És még így sem tudhatjuk biztosan, valójában minek is örültek annyira a lelkes tüntetők. Az újságok tudósításaiból nagyjából az olvasható ki, hogy boldogok, amiért daliás, történelmi időkben élnek, amiért az unalmas „polgári” hétköznapiok után az élet váratlan izgalmakat tartogat, amiért nagyszerű dolgok, érdekes kalandok részesei lehetnek – azt azonban szinte seholy írták, hogy a háborúért, egy világháborúért lelkesednek. Ne feledjük: mindenki elhitte, hogy e háborúban, amely rövid lesz és győztes, a hazát védi; férfias, hősi, romantikus vállalkozásnak tűnt, a tüntetők egyike sem sejtette, hogy több mint négy éven át tartó, megszokott életüket gyökeresen felforgató szörnyűség következik.

Tüntető asszonyok 1917-ben

Jól tudjuk, mennyire gyökeresen átalakította a nők helyzetét az elhúzódó háború: tömegesen álltak munkába, ami egy csapásra megváltoztatta a családi életet, a viselkedést, de még az öltözködést is (ami a front mögött „azt jelentette, hogy felhúztuk a csizmánkat”).

Kevésbé ismert, hogy sok elkeseredett nő egyre aktívabban kapcsolódott be tiltakozó mozgalmakba, tüntetésekbe. Ezek többnyire nem kimondottan háborúellenes vagy politikai akciók voltak – jellemzően az élelmiszerellátás nehézségeihez vagy a hadisegélyek elosztásához kapcsolódtak. (Hiszen a nők, az öregek meg a gyerekek álltak sorba az üzletek előtt, gyakran már hajnaltól, hogy némi ennivalóhoz jussanak.) A fiatal Passuth László pl. 1918 tavaszán tanúja volt a kolozsvári „asszonylázadásnak”: nők ezrei vonultak a Városháza elé, hogy a hadisegélyek elosztása miatt tiltakozzanak; valóságos csata fejlődött ki, lovas rendőrök bevetésével, vérrel és sok letartóztatással. Pár hónappal később Cegléden háromszáz asszonyt vettek őrizetbe a csendőrök. Ők azért vonultak végig „zajongva”, sőt „rombolva” a város utcáin, mert „heteken keresztül nem kapták meg liszt-, zsír- és burgonyaadagjaikat”. A ceglédi ügy eljutott a parlament képviselőházáig.

Budapesten az egyik nevezetes háborús tüntetésre 1917. november 3-án került sor: sok száz asszony az ehetetlennek bizonyult „hadimargarin” miatt vonult a Városházához, ott kemény szóváltásba keveredtek a hatósági személyekkel. Az eset miatt a fővárosi képviselőtestület ülésén izgatott felszólalások hangzottak el. Kassai Ferenc bizottsági tag kijelentette: „Mindnyájan teljes tudatában vagyunk a szükségnek, tudjuk, hogy nem vagyunk bővíben az élelmicikkeknek, különösen nem a zsírnak, azt azonban nem fogják elhíttetni velünk addig, amíg mi tömegesen exportálunk Ausztriába, hogy zsír és szalonna nincs Magyarországon, és amíg zsír és szalonna Magyarországon van, addig első sorban a mi kielégítésünkre fordítandó. (Úgy van! Helyes!) [...] Utána járt a dolognak és megállapította, hogy a városházán eljáró asszonyok tényleg durvák, nevetlenek és izgatottak voltak, éhesek voltak, igen helyesen jegyezte meg a közbeszóló bizottsági tagtársa, azonban ez semmi körülmények között sem jogosította fel az illető tisztviselőket, hogy ezt az izgatottságot és durvaságot durvasággal viszonyozzák...”

Nagyon jellemző, hogy a képviselő az osztrák felet hibáztatta a bajokért. Nincs mód részleteiben kitérni a Monarchia élelemellátásra, de jellemző, hogy a két miniszterelnök levelezésének és a közös minisztertanács üléseinek jelentős része ezzel foglalkozott. A magyar fél szállított élelmiszert, de sosem eleget, az osztrák fél tiltakozott; az élelmezési helyzet Magyarországon rosszra, de Ausztriában – főleg Bécsben – katasztrófálisra fordult a háború utolsó éveiben. Mindenesetre a magyar politikusok soha nem úgy kezelték a kérdést, hogy ha a Monarchia egésze vív háborút, az élelmiszerellátás is közös ügy és közös felelősség – úgy gondolták (a maguk szempontjából érthetően), hogy a magyar fél akkor szállítson bármit Ausztriába, ha a hazai szükségleteket (meg a hadseregét) már kielégítették. Mindenesetre a felelős fővárosi tanácsnok azzal válaszolt az idézett felszólalásra: „Hogy a zsírellátás körül az újabb időkben zavarok merültek fel, annak oka az, hogy elfogyott a főváros sertésállománya. Hogy pedig elfogyott, annak oka az 1916. évi szerencsétlen tengeri- és árpatermése. [...] A margarin minőségére nézve meg kell említeni, hogy az a hadi margarin eltér a békeidőbeli margarintól. (Közbeszólások: De mennyire!)” Érdemes hozzátenni, hogy a szóban forgó „hadimargarin” 20 %-ban marhafaggyúból, 63 %-ban kukoricaolajból, 15 %-ban vízből állt.

A nők krízis idején felfokozott aktivitása nem korlátozódott a nagy háború korszakára vagy éppen a 20. századra. A 17. század válságáról írott monumentális művében a brit Geoffrey Parker ismételten kitért arra, hogy a tiltakozások „leginkább állandó eleme a nők jelenléte volt”, előfordult, hogy kizárólag nők tüntettek, mert ők „keményebbek, vadabbak, sőt kegyetlenebbek” a férfiaknál, viszont a hatóságok kevésbé mernek fellépni velük

szemben. 1917-ben a cárizmust megdőntő orosz februári forradalom a fagyos Péterváron élelmiszerért sorban álló asszonyok tiltakozásával kezdődött – ezért ünneplik az oroszok máig március 8-át, a nemzetközi nőnapot. Újabban Farkas Gyöngyinek az 1950-es évek téesszervezéséről írt monográfiája tárta fel, hogy a tüntetésekre, tiltakozásokba gyakran nők is bekapcsolódtak. Az 1960-as nyírcsahoji asszonytüntetésnél pl. a tiltakozó nők elfordultak, a szoknyájukat felhúzták és a feneküket mutatták a tanácsháza felé – egyrészt mert így jelezték a véleményüket „pártunk politikájáról”, másrészt úgy gondolták, hogy így lehetetlen lesz fényképekről azonosítani őket.

Magyarországon az első világháborúban újraéledő választójogi vitáknál merült fel komolyan a nők választójogának kérdése. Amelyet a honatyák persze leszavaztak 1918-ban. Némelyikük igen érdekes érveket hozott a vitába. Teleszky János, Tisza István kormányának volt pénzügyminisztere például azt mondta: „... a családot mint egységet kell tekintenünk. Annak a családnak a feje a férj, s ennél fogva a legfontosabb állampolgári jog gyakorlásában a férjnek kell képviselnie az egész családot. [...] Ezért feleslegesnek és szükségtelennek, sőt károsnak tartom, hogy a másik házaspár is kapjon választójogot, mert vagy egyformán szavaz a férjével, és akkor az tkp. a házaspár plurális választójogát jelenti a nőtlenekkel szemben, vagy pedig ellene szavaz, tehát a férj választójogát annihilálja [megsemmisíti], és a család nincs képviselve a parlamentben. [...] Titkos szavazás esetén még rosszabb lenne a helyzet.” (Teleszky mai szemmel megmosolyogtató érvelése egyébként egészen logikus, csak azt kell elfogadni, hogy az alapvető „egység” a család, amelynek feje a férj.)

A kor nagy íróját, Kaffka Margitot felbosszantotta a női választójog elutasítása és a képviselőházi vita alacsony színvonala. Egyik 1918-as cikkének alábbi rövid részlete magával gróf Tiszával szállt vitába: „Rajtunk hát a bélyeg! Egész létünk hamis és hazug alapon áll, ferde síkon, lejtőn, ha úgy tetszik; életformánk erőltetett, csinált, hiú, nevetséges vagy erkölcstelen; elhibázott egzisztenciák, mi!” („Mi” alatt az egész női nem értendő.)

Összeomlás és bűnbakkeresés 1918 után

Utólag is megdöbbenő, hogy a magyar közvéleményt, és különösen a politikai elitet mennyire meglepte, milyen készületlenül érte a háborús vereség, az összeomlás – amelyre egyébként 1918 nyarától már mindenki számíthatott. A háttérben komoly külpolitikai dezorientáltság állt: megint úgy gondolták, hogy mindez „csak” a Monarchia ügye, amihez Magyarországnak nincsen köze, amiből kimaradhat. Egy osztrák törzstiszt írta: A hírektől „lesújtva ültem könyvtárszobámban [az AOK, a hadsereg-főparancsnokság badeni

főhadiszállásán], amikor Okolicsányi László, az elnöki osztályhoz beosztott tartalékos tiszt – foglalkozására nézve [parlament]i képviselő – hozzám lépett, és félig gyászosan, félig együttérzően, félig diadalmasan közölte: 'Ti osztrákok szegény ördögök vagytok, nektek végetek van'. Kíváncsian kérdeztem: 'Miért csak nekünk, Magyarországnak miért nem?' Egészen meglepődve nézett rám, majd elnevette magát: 'Csak nem hiszed, hogy a végén Wilson az ezeréves magyar határokhoz is hozzá merne nyúlni?'” Hasonló visszaemlékezések bőséggel találhatók; akiknek voltak is rossz érzései az „ezeréves magyar határok” érinthetlenségével kapcsolatban, azok sem merték bevallani, se maguknak, se – még kevésbé – másoknak. Így még inkább megdöbbenek a béke-illúziók gyors elillanásán. 1919–1920 után pedig teljes lendülettel következhetett a bűnbak-keresés, amely egyébként már 1916 óta intenzíven folyt.

A konzervatív (egyúttal hivatalos) véleményformálók egységesen vallották, hogy az összeomlás és a rá következő nemzeti katasztrófa okai nem annyira a külső körülményekben, hanem döntően a belső széthúzásban keresendők. Egyik 1926-ban elmondott beszédében Teleki Pál gróf így fogalmazott: „Az okokat társadalmi téren kell keresni. A különben áldásos gazdasági fellendülés folytán a XIX. sz. végére a lelkekben gyökeret vert a materialismus, idegen ideológiáknak kritika nélküli átvétele és bálványyszerű imádata, a középosztálynak, a nemzeti gondolatvilág ezen oszlopának lassú gazdasági összeomlása, a művelt elemeknek nemzetnélküli és elnemzetietlenedő elemekkel való átítatása és a liberalismus hamis, internationalisáló felfogása a lelkeket részben fogékonnyá tette a radikalismus iránt, részben meggyőződésükben megingatta, részben eltompította.

Ebbe a hangulatba toppant a Wilson-féle idealistikus utópia tizennégy pontja. Az állami hatalmi tényező is felmondta a szolgálatot és a legvadabb radikalismus így felszabadult és fékevesztett propagandája azt teremtette, ami következett: a Károlyi-uralom anarchikus-chaotikus állapotát, aztán a bolsevizmust. [...] Sohasem következett volna azonban Trianon, ha a radikalismus a nemzet kezéből nem csavarta volna ki a fegyvert. Sohasem nyomulhattak volna a szomszédok olyan messze be az országba, ha fegyveres erőnk lett volna...”

Ez a gondolkodásmód mindig a baloldal „nemzetietlen” elemeit kárhoztatja az egység hiánya, illetve a széthúzás miatt, vagyis minden felelősség csakis azokat terheli, akik nem értenek egyet velünk (a „nemzeti oldallal”). Az egész folyamatot egyfajta folyamatosan és egyenletesen gyorsuló (erkölcsi) hanyatlásként érzékelteti, amely a lélekben gyökeret verő (és idegen) materializmustól a liberalizmuson és radikalizmuson át a bolsevizmusig és Trianonig tartott. Hasonlókat gondolt Szekfü Gyula a *Három nemzedékben*, továbbá Berzeviczy Albert, az MTA elnöke is, aki szerint Trianon (vagy 1918–1919–1920) katasztrófája összes addigi

nagy nemzeti tragédiáinkat egyesítette: az ellenséges megszállást, az ország megcsonkítását és a magyarok belvillongásait. A jeles tudós főleg utolsót emelte ki, s ebben maximálisan találkozott Teleki Pál idézett véleményével. „[...] ellenségeink elbizakodottsága, elvakultsága s a zsákmányra való féktelen éhsége végzetszerűen találkozott a mi védtelenségünkkel, melyet nem annyira vereségünk, mint inkább a belső bomlasztás évekre visszanyúló alattomos munkája idézett elő”. Világosan látható, hogy a weimari Németországban tenyésző hazug „tördöfés-legenda” letompított magyar változata már 1920-ban megszületett – bár Berzeviczyt liberális–konzervatív világképe és magas tudományos pozíciója megóvta attól, hogy nevén nevezze a nemzet árulóit. Megtették helyette mások, pl. Geöcze Sarolta, már 1920-ban: „[...] ezt az irtózatosságot összeomlás igazában nem a háború elvesztése okozta (hisz minket voltaképp meg se vertek), hanem sokkal inkább az az *erkölcsi mérték*, melyet a rajtunk élőködő idegen faj oltott a nemzet testébe...” (Kiemelés az eredetiben.)

A keresztényszocializmushoz közel álló Geöcze itt tovább ment, amennyiben ő még a vereség tényét is tagadta (ebben inkább a német mítoszgyártókhoz hasonlított, mint magyar kollégáihoz). Azonban ugyanazt állította, amit Teleki és Berzeviczy, amikor – vérbeli (új)konzervatívként – kizárólag az „erkölcsi” tényezőket emelte ki, s amikor ezeket az idegenek élőködésével indokolta. Mi több, ő már nem általában beszélt idegenekről, nem csak bomlasztást emlegetett, hanem kifejezetten „faji” síkra toltatta a magyarizációt. S ennél a pontnál meg is állt, nem óhajtotta még konkrétan megnevezni, milyen „fajra” gondol, hiszen azt úgyis minden olvasója pontosan tudta. De nála is egyértelműbben fogalmazott eszmei társa, Tormay Cécile író: „Ott állt a budapesti Galilei-kör jóformán kizárólagosan zsidó ifjúsága. [...] Egyetlen egy magyar sem akadt közöttük. Sötét idegen kezek turkáltak a végzetünkben!” – írta. Mint látható, a nemzeti bűnbakkeresésnek az ellenség kijelölésén túl az lehetett a másik haszna, hogy megszabadított a további gondolkodástól, annak kényelmetlenségétől, hogy bárki önmagában vagy a saját táborában kezdje keresni a felelősöket.